

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՎԱՐԱՆԴԱ ԳԱՎԱՌԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախի աշխարհի Վարանդա գավառը կազմավորվել է ԺԶ. դարում աշխարհագրոյցյան Մյուս Հաբանդ գավառի հյուսիսային մասում: Գավառն ընդգրկում էր Կարկառ գետի աջ ափը, հասնում մինչև Քիրս-Դիզափայտի լեռնագոտին: Աղբյուրներում գավառը կոչվել է նաև Հաբանդ, Մյուս կամ Փոքր Հաբանդ, Մուխանք, Պազկանք, Վառանդա, Վառանդինի, Վարանդ, Վարանդա Մյուս, Վերենդե, Քոչիգ, կենտրոնի անունով՝ նաև Ամարաս¹:

Վարանդայի կենտրոն Ամարասի վանքը Դ. դարի սկզբին հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը, իսկ ավարտումն ու օծումը վերագրվում է նրա թոռ Գրիգորիսին²: 330-331 թթ. Բուն Աղվանքի կողմերում (Մասքթագ թագավորությունում) քրիստոնեությունը տարածելու ժամանակ նահատակվում է Գրիգորիսը, եւ նրա աճյունն իր աշակերտները բերում ամփոփում են Ամարասի եկեղեցու բակում³: 489 թ. Վաչագան Բ. Բարեպաշտ թագավորը, գտնելով Գրիգորիսի գերեզմանը, վրան մատուռ է կանգնեցնում, միաժամանակ ավարտում եկեղեցու

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 70: Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 772: Բ. Ուլուքբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 31: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Ա., Երևան, 1966, էջ 160: Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 25: Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 302-311:

² Տե՛ս Փաւստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա., առաջաբանը Պ. Մուրադեանի, Կ. Իզրաշեանի, Անթիլիաս, 2003, էջ 428: Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը՝ Պ. Հովհաննիսյանի, բնագիրը՝ Գ. Գասպարյանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ., գիրք Բ., Երևան, 2011 (այսուհետև՝ Մովսէս Կաղանկատուացի), էջ 68: Դիվան հայ վիմագրության, պր. Վ. Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 170:

³ Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 72: Փաւստոս Բուզանդ, էջ 429: Անանուն, Կեանք եւ վարք Վաչագան արքայի, գիտա-քննական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ., Զ. դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 63:

կառուցումը⁴: Վանական համալիրն ամբողջացրել են հետագա դարերում կառուցված շրջապարիսպը, միաբանների եւ ուխտավորների սենյակները, օժանդակ այլ շինություններ⁵:

Վաղ միջնադարում Ամարասը նշանավոր էր որպես եպիսկոպոսանիստ եւ հոգեւոր մշակույթի կենտրոն: Ըստ ավանդության՝ գրերի գյուտից հետո Մեսրոպ Մաշտոցը այստեղ է բացել Արցախի առաջին դպրոցը եւ հիմք դրել հայոց դպրության: Քանի որ գրչակենտրոնից ոչ մի ձեռագիր մատյան չի պահպանվել, դժվար է ասել, թե ինչ տիպի դպրոց է գործել Ամարասում, ինչ գործունեություն է ծավալվել, ինչ մասնագետներ են պատրաստել, ովքեր եւ ինչ են դասավանդել: Վանքի՝ որպես կրոնական եւ մշակույթի կենտրոնի վերաբերյալ հատուկ են տեղեկություններ են տալիս վիմագիր արձանագրությունները, գավառի այլ վայրերում գրված ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես նաեւ Ամաստաս վարդապետի կազմած վանքերի մասին պաշտոնական վավերաթուղթը, որ պահպանվել է նաեւ Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ⁶:

Պատմական Արցախի այս հնագույն ու նշանավոր վանքը բազմիցս է ենթարկվել օտար նվաճողների ասպատակություններին: 821 թ. արաբները գրավում են Ամարասը, թալանում վանքի հարստությունը, բայց Առանշահիկ Սահլ Սմբատյանը հերոսական դիմադրություն է ցույց տալիս թշնամուն. «զԱմարաս գաւառ գերի առեալ իբրեւ ոգիս հազարս... Սահլ Սմբատեան Եռանշահիկն տէր քաջագոր եղբարքք իւրովք եւ զօրօք ի լուսանալ առաւօտուն ի վերայ յարձակեալ առ հասարակ դիաթաւալ զնոսս ցիր ու ցան կացուցանէին»⁷: 853-854թթ. արաբները Բուղայի գլխավորությամբ կրկին ասպատակում են գավառը, այս անգամ էլ նրանց դեմ է դուրս գալիս Եսայի Աբու Մուսնն⁸:

Մյուսյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ 1293 թ. թաթար Բաթու խանը կողոպտել է Ամարասի վանքը, ավերել ու թալանել, թանկարժեք շատ իրերի հետ տարել է Գրիգորիսի գավազանն ու 36 թանկարժեք քարերով

⁴ Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 73:

⁵ Տե՛ս Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, էջ 27, Ս. արք. Զալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա., Տիֆլիս, 1842, էջ 196:

⁶ Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 74: Տե՛ս նաեւ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 229: Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 97-101:

⁷ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 402-403:

⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Ասանուն, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ., առաջաբանը եւ քննական քնագիրը՝ Պ. Հովհաննիսյանի, Աթիլիաս, 2010, էջ 207: Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 407, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ., էջ 43: Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ., գիրք Բ., առաջաբանը եւ քննական քնագիրը՝ Գ. Մանուկեանի, Երևան, 2011, էջ 708: Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 62-63: Լևոն, Հայոց պատմություն, հ. Ա., Երևան, 1947, էջ 459-464:

ընդելուզված ոսկեծույլ մի խաչ⁹: 1387 թ. Ամարասը մեծ կորուստներ է կրում Լենկթեմուրի արշավանքից հետո: Չափազանց մեծ է նաեւ ձեռագիր արժեքների կորուստը:

Բազմաթիվ ավերածություններ տեսած վանքը մնայլ ու դաժան ժամանակներում էլ չի դադարել կրոնական ու մշակութային կենտրոն լինելուց: Վկայություն ունենք այն մասին, որ ԺԵ. դարում Ամարասի Մանուել եպիսկոպոսը, ումից մեզ հասած գրչագրերն ընդօրինակված են Գտչավանքում, ձեռագրեր է օրինակել նաեւ Ամարասում¹⁰: Քանիցս ավերված վանքը ԺԷ. դարում վերականգնում է Աղվանից (Գանձասարի) Պետրոս կաթողիկոսը, որը նաեւ միաբանության ամառանոց Հերիեր գյուղում կառուցում է մի նոր եկեղեցի (ՄՄ ձեռ. 2561, թ. 264ա):

ԺԸ. դարում այս սրբավայրը թուրքերը դարձնում են իրենց աղոթատեղին, ապա բերդատեղի ու մաքսատուն, այնքան ժամանակ, մինչեւ որ Բաղդասար մետրոպոլիտին հաջողվում է օտարներից նորից ետ վերցնել այն¹¹: Երբեմնի ծաղկուն ու շեն վանքը ԺԹ. դարում ամայանում է, դառնում անմարդաբնակ՝ մնալով լոկ ուխտատեղի:

ԺԷ. դարում Վարանդայի տիրակալներն էին Դուփյան իշխանական տոհմից սերող Մելիք-Շահնազարյանները: Մելիք Շահնազար Ա-ի սերնդից մելիք Հուսեփնը Գեղարքունիքի Մեծ Մագրա գյուղից գալիս ու վերահաստատվում է Ավետարանոց ավանում՝ հիմք դնելով այս տոհմի՝ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյաններ ճյուղին: Ավետարանոցը դառնում է նրանց իշխանանիստը¹²: Կուսանաց անապատի գավիթը Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական դամբանատունն էր: Այստեղ հանգչում են Մանուել վարդապետը, մելիք Միրզան, մելիք Հուսեփնը, մելիք Հովսեփը եւ նրանց կանայք¹³: Այս տոհմի պատմությունն է ներկայացված Միքայել Բեկ Լալաբեկյան-Մելիք-Շահնազարյանցի «Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեանց տոհմին» երկում¹⁴:

Ավետարանոց ավանի Կուսանաց անապատը, որը, ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել է Ե. դարում, Աղվանից Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի կող-

⁹ Տե՛ս **Ստեփաննոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 476:

¹⁰ Տե՛ս **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 27:

¹¹ Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», 1897, Բ., էջ 8: **Բաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 441:

¹² Տե՛ս **Ս. արք. Զալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն..., հ. Բ., Տիֆլիս, 1858, էջ 247 (այսուհետ՝ **Ս. արք. Զալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն..., հ. Բ.: **Մ. արք. Սմբատեանց**, Տեղեկագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր Բայազետ գաւառ, Վա-դարշապատ, 1896, էջ 810: Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Արցախ, էջ 147:

¹³ Տե՛ս **Մ. եպ. Բաբխուտարեանց**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 96 (այսուհետ՝ **Մ. եպ. Բաբխուտարեանց**, Արցախ...): **Հ. Ոսկեան**, Արցախի վանքերը, էջ 31: «Դիվան հայ վիմագրության», պր. V, Արցախ, էջ 148:

¹⁴ ՄՄ ձեռ. 7429, թերթ՝ 103, սյուր՝ թուղթ, 35,3 x 23, գիր՝ շղագիր, տող՝ 33-49:

մից¹⁵, ԺԷ.-ԺԸ. դարերում դառնում է գրչության կենտրոն եւ կապվում Գայանե եւ Հռիփսիմե կույսերի անունների հետ: Անապատի բարեկարգման աշխատանքներով զբաղվում էր մայրապետ Հռիփսիմեն, իսկ տեր Առաքելն ու Գայանեն օգնում էին նրան¹⁶: Գայանեն, որ գավառի անունով կոչվում էր նաեւ Վարանդացի, մելիք Հուսեինի եւ Դիզակի գավառի տիրակալ մելիք Ավանի քույր Աննայի դուստրն էր¹⁷: 1733-ին նա մտնում է անապատ եւ մինչեւ կյանքի վերջն իրեն նվիրում գրչության արվեստին¹⁸: Գայանեն հմուտ գրիչ էր: Րաֆֆին վկայում է, որ ինքն անձամբ Ավետարանոց գյուղում տեսել է Գայանեի գրչագրած գեղեցկագարդ մի Ավետարան¹⁹:

Գայանեի ձեռքով գրչագրված ու նկարագարված երեք ձեռագիր է մեզ հայտնի: Առաջինը Մաշտոց է, որ համաչափ ու մանր բոլորգրով Գայանեն օրինակել է պարոն Զանու մի խնդրանքով 1641 թվականին «ի յերկիրս Ադուանից՝ ի գեաղաքաղաքն Աետարանոց՝ ընդ հովանեաւ Ս. եկեղեցոյս Յարութին» (թ. 287բ)²⁰: Համեստ ծաղկագարդումը՝ մի քանի ճակատագարդեր, լուսանցագարդեր ու զարդագրեր, նույնպես կատարել է Գայանեն: Գլխավոր հիշատակարանում, որտեղ գրիչն իր անունը թողել է ծածկագրով, խնդրում է հիշել իր հոգեւոր հայր «գըրտնաշան եւ բազմաերախտ եւ զքաղցրագույթ» տեր Առաքելին, որ իրեն «սնոյց խրատու եւ ուսմամբ սուրբ գրոց», իր ավագ քույր եւ հոգեւոր ծնող Հռիփսիմեին, որ մանկուց դաստիարակել է իրեն, ինչպես նաեւ ուխտի բոլոր միաբաններին (թ. 288ա):

Արդար վաստակով ձեռք բերած Մաշտոցը Զանումը նվիրել է Մարտիրոս քահանային՝ որպես հիշատակ իր ծնողներին եւ բոլոր արյունակից մերձավորներին: Ստացողը խնդրում է հիշել իրեն եւ նգովում նրան, ով այս Մաշտոցը Մարտիրոսի ձեռքից կփորձի առնել: 1823 թ. Զրաբերդի Իննամասն կոչվող անապատում Խաչատուր դպիրը, տեսնելով «գալիստանացու գիրքս գայս... յիրաւի

¹⁵ Ըստ ավանդության՝ Վաչագան թագավորը, չենթարկվելով պարսիկների՝ հավատափոխ լինելու պարտադրանքին, հրաժարվում է թագավորությունից, քաշվում անապատ եւ ապրում մեկուսի ու մենակյացի կյանքով: Նույն ավանդության համաձայն՝ թագավորն այստեղ արտագրում է մի Ավետարան, որից էլ առաջացել է գյուղի անունը: Տե՛ս նաեւ **Մովսէս Կաղանկատուացի**, էջ 47:

¹⁶ Տե՛ս **Ս. արք. Զալալեանց**, Ճանապարհորդութիւն..., հ. Բ., էջ 246: **Վ. Հացունի**, Հայուհին պատմութեան առաջ, էջ 174:

¹⁷ Իշխանական տոհմից սերող այս խիզախ հայուհու մասին ավանդազրույցը պատմում է, որ նա իր մոր՝ Աննայի հետ սպանում է գյուղ ներխուժած թուրք զինվորներին, նրանց մեջ նաեւ իրենց գորավարին, ով, տեսնելով Գայանեին, ցանկանում էր կնության առնել նրան: Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 7429, թերթ 8բ: **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Երեւան, 1942, էջ 445: **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 441:

¹⁸ Տե՛ս **Վ. Հացունի**, նշվ. աշխ., էջ 174: **Հ. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 445: **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 441:

¹⁹ Տե՛ս անդ:

²⁰ ՄՄ ձեռ. 2404, թերթ՝ 249, նյութ՝ թուղթ, 11 x 9, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 17. տե՛ս նաեւ՝ **Վ. Հակոբյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ. դ., հ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 14:

ցաւեցեալ մեզ զբազում ցաւս, զի կայր անկեալ ի ձեռս անշքաց եւ անպատիւ եղեալ», լրացրել է թերին եւ նորոգել, որպէսզի ոչ մի պակասություն չունենա (թ. 289ա):

Դարձյալ Ավետարանոցի Կուսանաց անապատում Գայանեն մի Ավետարան օրինակել է 1671 թ.²¹: Ձեռագրի գտնվելու վայրը հայտնի չէ:

Երրորդ ձեռագիրը նույնպէս Ավետարան է, որ գրվել է 1650 թ. «ի յերկիրս Վարանդա, ի գեաւդս Թաղավարդ» (Վիեննա, ձեռ. 931, թ. 257ա): Սարգիս քահանայի խնդրանքով բոլորգրով օրինակել է Կատարինե կույսը, իսկ ծաղկազարդումը կատարել է Գայանեն: Ավետարանը չունի համաբարբառ աղյուսակները: Գրիչը գրել է միայն Մատթեոսի Ավետարանի ցանկն ու նախադրությունը, իսկ մյուսներին թողել է մաքուր թերթեր՝ հետագայում դրանք ավելացնելու համար: Գայանեն նկարել է Ավետարանի խորաններն ու զարդագրերը, որոնց նկարազարդումը նույնպէս համեստ է: Թեպետ Գայանեն հմուտ է ու գեղեցկագիր գրչության արվեստում, բայց անվարժ է ու անփորձ ծաղկազարդման մեջ: Գրվելուց հինգ տարի հետո ձեռագիրը կազմելու են տվել: Այն այժմ պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում՝ 931 թվահամարի տակ²²: Կատարինեն անապատի սանուհիներից էր. նա աշակերտել է կուսանուհի Մարիամին: Վերջինս հոգացել է իր սանի կրթության ու դաստիարակության մասին, նրան կարդալ է սովորեցրել, ապա ուսումը կատարելագործելու նպատակով ուղարկել է Սյունյաց Շենիեր անապատի խոստովանահայր Աստվածատուր քահանայի մոտ՝ «վասն շարականի եւ գիր ուսուցանելոյ» (թ. 257բ):

Կատարինեի հիշատակարանում դարձյալ միասին են հիշվում անապատի միաբաններ՝ խոստովանահայր տեր Առաքելը, գրիչ եւ ծաղկող Գայանեն եւ նրա քույր մայրապետ Հռիփսիմեն: Կատարինեն ակնածանքով է հիշում նաեւ իր երկու ուսուցիչներին՝ բնիկ վանեցի Աստվածատուր քահանային եւ Մարիամին, որ ծնունդով Նախիջեւանի դիմաց՝ Պարսկահայքում գտնվող Դարաշամբ գյուղից էր: Գրիչը վերջում խնդրում է չմոռանալ նաեւ իրեն՝ «գղարիպն կրկին դարիպացեալ հոգով եւ մոխրաթաւալ եւ հողոյ հաւասար» գրչին (թ. 257ա): 1745 թ. ձեռագիրը պատկանել է ցղնեցի Սողոմոնի որդի Թաթեոսին, իսկ երրորդ ստացողներն են Աղպալն ու նրա կինը՝ Սուլթանումը:

Ավետարանոց ավանում 1667 թ. գրիչ Խոսրովը մայրապետ Հռիփսիմեի խնդրանքով գրչագրել է Գրիգոր Ծերենցի Հայսմավուրքը²³: Ավետարանոցի Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1671 թվին անհայտ գրիչն ընդօրինակել է թղթյա պատկերազարդ մի Ավետարան²⁴:

²¹ Տե՛ս Ս. արք. Զայալեանց, Զանապարհորդութիւն..., հ. Բ., էջ 246:

²² Տե՛ս Հ. Ոսկեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, Վիեննա, 1963, հ. Բ., էջ 515-517: Տե՛ս նաեւ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ. դ., հ. Գ., էջ 626-627:

²³ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 7421, թերթ 596, նյութ՝ թուղթ, 35,5 x 23,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 35:

²⁴ Տե՛ս Մ. եպ. Բաբխումարեանց, Արցախ..., էջ 94:

Այստեղ է պահվել այժմ նյույորքքաբնակ Արսեն և Արման Փուշմանների սեփականությունը հանդիսացող մագաղաթյա Ավետարանը²⁵: Ավետարանը գրված է բոլորգրով, գրությունը՝ երկայուն, ունի 319 թերթ (12 x 16,3), տողերի քանակը՝ 19, կազմը կաշի է՝ Ա. փեղկին արծաթյա խաչելության պատկերով: Այս շքեղ մատյանը Եղիա միայնակյացի խնդրանքով 1659 թ. Քարահատի Ս. Աստվածածին եկեղեցում օրինակել է «երբն-երբն գունովք եւ ոսկեգոծ որակօք» ծաղկազարդել է հմուտ գրիչ եւ ծաղկող Գրիգոր երեցը: Ձեռագիրը Եղիան նվիրել է իր հոգեւոր ծնող «մաքրազարդ եւ սրբաներկ» տեր Տերունին, որ «ստացաւ բազում գրեանս եւ շատ շինութիւն աւելացոյց ի յանապատին» (թ. 313ա): Ստացողի անունից գրիչը խնդրում է հիշել Եղիային, որ ջանք ու եռանդ չխնայեց մատյանի ստեղծման համար, Գրիգոր եպիսկոպոսին, Կարապետ աբեղային, ուխտի մյուս միաբաններին, իրեն՝ գրչին եւ տեր Դավիթին, որ իրեն օգնել է աշխատանքի ընթացքում: Վերջում գրիչը խնդրում է անմեղադիր լինել, որովհետեւ մագաղաթը շատ վատն էր եւ մեծ դժվարությամբ է ծաղկազարդումն ավարտել: Քանի որ գրչության արվեստով ու ներքին հարդարանքով Ավետարանը շատ էր շքեղ, տարիներ հետո Եղիան ու Մխիթար միայնակյացը ցանկանում են արտաքին տեսքն էլ պատշաճ տեսնել եւ կազմի Ա փեղկին արծաթյա խաչելության պատկեր են ավելացնում: Ավետարանը 6000 դեկանով գնել են Սարգիսն ու իր կողակից Ոսկանձը: 1675 թ. Ավետարանը դարձել է Ղարամուրատի անապատի սեփականությունը: Իսկ տեր Եղիազարի՝ 1747 թվի հիշատակումից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը հիշատակ է մեկը Բաղիի դուստրերին՝ Հռութսիմեին, Դավլաթին եւ Շահանդուխտին: Ավետարանոց ավանի Ս. Աստվածածին եկեղեցում արծաթյա տուփերի մեջ պահվել են նաեւ Թադեոս եւ Բարդուղիմեոս առաքյալների, Պանդալիոնի եւ կենաց փայտից մատույններ²⁶:

Վերին Թաղավարդ գյուղում անհայտ գրիչը 1717 թ. օրինակել է Առաքել Սյունեցու «Աղամագիրքը»²⁷: ԺԵ. դարում Առաքել երեցը իր եղբայր Պողոսի հետ «ի գաւառս Վարընդոյ, ի գեղս, որ կոչի Լիզներ, ի դուռնն Սուրբ Յովհաննէսին» (թ. 250բ) սկսել ու ավարտել է մի Ավետարան²⁸:

Խնուշինակ գյուղի եկեղեցում է պահվել 1672 թ. Վանում Վարդան գրչի օրինակած եւ Գրիգոր Վանեցու ծաղկած Ավետարանը²⁹, որը 1845 թ. մեկը

²⁵ Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ^տ 12, էջ 258-261, նաեւ՝ Վ. Հակոբյան, Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ. դ., հ. Գ., էջ 851-852: Մ. Լալ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 94-95:

²⁶ Տե՛ս Մ. Լալ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 95:

²⁷ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 3888, թերթ՝ 148, նյութ՝ թուղթ, 17 x 10,5, գիր՝ նոտրագրանման շղագիր, տող՝ 20-22:

²⁸ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 4176, թերթ՝ 252, նյութ՝ թուղթ, 26 x 20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21-22:

²⁹ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 9032, թերթ՝ 257, նյութ՝ թուղթ, 12,1 x 9,3, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22: Հմմ. Մ. Լալ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 119:

Զհանբախշի դուստր Նանագուլը նվիրել է Ավետարանոցի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Իսկ շուշեցի տիրացու Անաստաս Տեր-Մկրտչյանը 1855 թ. Խնուշինակ գյուղի եկեղեցուն է նվիրել մի Մաշտոց³⁰:

1575 թ. Հովհաննես քահանայն Ս. Ստեփանոս եկեղեցում «ի Փոստանհանկ գաւառս Վարընթոյ, ի գեւղս, որ կոչի Շուշոյ» (թ. 264ա) օրինակել է մի պատկերազարդ Ավետարան³¹: Առաջին ստացողը հայտնի չէ, երկրորդ ստացողն է Գրիգոր երեցը: Ծաղկողը, հավանաբար, գրիչն է: Ձեռագիրն ունի ավետարանիչների պատկերները, կիսախորաններ, բազմաթիվ լուսանցազարդեր ու զարդագրեր: Գլխավոր հիշատակարանում գրիչը հիշում է իր ծնողներին՝ Մատթեոսին եւ Գանուն, կողակցին՝ Գուլխաթունին, եղբայրներին, քույրերին, զավակներին եւ արյունակից մերձավորներին: 1596 թ. ձեռագիրը գնել է Ովաննես եպիսկոպոսը: 1825 թ. այն գտնվել է Սավրի գյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցում՝ Հակոբի որդի Ավագի մոտ:

Գրչագրեր են հասել նաեւ **Թաղլար** գյուղից (ավանից): 1834 թ. Գասպար քահանայն անվարժ բոլորգրով Մայր Մաշտոց է օրինակել. ձեռագրի ստացողը գրիչն է³²:

Թաղլարում է պահվել ՄՄ 2464 Շարակնոցը: Գրվել է 1665 թ., գրիչը, գրչության վայրն ու առաջին ստացողն անհայտ են³³: Ձեռագիրը թերի է՝ սկզբից եւ վերջից թերթեր ընկած լինելու պատճառով: Երկրորդ ստացողը՝ մեծթաղլարցի ուստա Միրզան արդար վաստակով այլագգիներից գնել է ձեռագիրը՝ հիշատակ իրեն եւ ազգականներին³⁴: Իսկ Մելքումը 1707 թ. ստացողի անունից հիշատակ է թողել ձեռագրի մի քանի էջերում: Գլխավոր հիշատակարանը պատմում է, թե ինչպես թշնամին մտել է Արցախի գավառները, կողոպտել, տարել է ամեն ինչ, գերվել են նաեւ ձեռագրերը, կործանվել ու թալանվել են Գանձակի, Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի հոգեւոր կենտրոնները. «Լազկին եկն Կանձա, Խաչին, Վարանդա, Դուգաղ ամեն եսիր տարաւ Դաղխտան: Եղ նորա այլագգն գորացան, երկիր խնկարկեցին, վանք, զանցապատ, եկեղեցիք կոթօրդեցին: Զայս Շարակնոցս այլագգի ձեռաց գնեցի, որ է Շիրվանդալու» (թ. 179ա): Բարեբախտաբար, տարիներ հետո գտնվել ու փրկվել է այս Շարակնոցը:

Թաղլար ավանի Ամենափրկիչ եկեղեցում է պահվել 1776 թ. Որոտանի Լոր գյուղի Ս. Գեորգ եկեղեցում Կաքավաբերդի Մահրափու գյուղի քահանա տեր

³⁰Տե՛ս Մ. Լալ. **Բարխուտարեանց**, Արցախ..., էջ 119:

³¹ՄՄ ձեռ. 4375, թերթ՝ 266, նյութ՝ թուղթ, 21 x 15,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21: Հասկանալի է, որ այստեղ նշվում է ոչ թե Շուշի քաղաքը, այլ Շուշո, այսինքն՝ ներկայիս Շոշ գյուղը:

³²Տե՛ս Յ. Թովչեան, Յուրակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մաս Ա., Վաղարշապատ, 1898, էջ 50:

³³Տե՛ս ՄՄ ձեռ. 2464, թերթ՝ 296, նյութ՝ թուղթ, 12 x 9,2, գիր բոլորգիր, տող՝ 22:

³⁴Ստացողը հիշատակարանում հիշում է ծնողներին՝ Գրիգորին եւ Խանումին, եղբայրներին՝ Ավաթին, Աղայճանին, Մանին եւ կողակցին՝ Խանապաշուն, որդուն՝ Ոյանին, դստերը՝ Զանանին:

Վրթանեսի խնդրանքով Արիստակես սարկավագի օրինակած Ավետարանը: Մագաղաթյա եւ նկարազարդման արվեստով աչքի չընկնող այս Ավետարանը Թաղլարցի Պողոսից Պողոսի որդի Աբրահամը տեսել է այլազգիների մոտ, գնել եւ նվիրել է Տեղ գյուղի Ս. Գեորգ եկեղեցուն: Ապա, ինչպես երեւում է Աբրահամի վերջին հիշատակարանից, նա ձեռագիրը նվիրել է Թաղլարի Ամենափրկիչ եկեղեցուն՝ իր ծնողների՝ Պողոս եւ Խաթուն Բաղդասարյանների հիշատակին³⁵:

Ազոխ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում Սարգիս անունով ոմն ծերունի քահանա օրինակել է թղթյա մի Ավետարան³⁶:

Խաչմաչ գյուղում Թադեոս քահանայի խնդրանքով Աղեքսանդր եպիսկոպոսի օրինակած մի Ավետարան է պահվել Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցում³⁷: Իսկ Խաչմաչ գյուղի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու քահանայի մոտ եղել է երկու գրչագիր Մաղմոս: Նրանցից մեկը՝ մագաղաթյա եւ գեղեցկագիր, ունեցել է նաեւ Աթանաս եպիսկոպոսի Դավիթ մարգարեի մեկնությունը³⁸: Վերջին չորս ձեռագրերի ճակատագրերը հայտնի չեն:

Սարուշենի հնաշեն, բայց գավառի բոլոր եկեղեցիների մեջ իր ներքին եւ արտաքին հարդարանքով առանձնացող Ս. Աստվածածին եկեղեցին հռչակված է նաեւ Սարուշենի Կարմիր Ավետարանով³⁹: Հնության կամ գորության պատճառով Ավետարանը տեսնելու համար այստեղ են եկել շատ ուխտավորներ ոչ միայն Արցախից, այլեւ հարեւան երկրներից, եկել են անգամ մահմեդականներ:

Նկարազարդման արվեստով Ավետարանն առանձնապես աչքի չի ընկնում: Այն մագաղաթյա է, հնարավոր է՝ գրվել է 1182 թ.⁴⁰: Գրչության թվականի վերաբերյալ մատյանի սկզբում պահպանվել է դժվարընթեռնելի մի փոքրիկ գրություն. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս...յաբերեալսն թուականին ՈԼԱ [1182]»: Քանի որ բնագիրն ամբողջությամբ գրված է երկաթագրով, Գ. Հովսեփյանը կարծում է, որ ձեռագիրը գրվել է ավելի վաղ, իսկ 1182-ը վերանորոգման թվականն է⁴¹: Ավետարանն ունեցել է Ռստակես, Վրդանես, Ստեփանոս վարդապետների պատկերները: Նրանք ձեռագրի գրիչներն են: Ռստակեսն առաջին գրիչն է, որ հասցրել է գրել Մատթեոսի եւ Մարկոսի Ավետարանները՝ ձեռագրի սկզբում ու խորանների մեջ թողնելով հիշատակագրություններ, որոնցում

³⁵ Տնն Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 86-87:

³⁶ Տնն անդ, էջ 88:

³⁷ Տնն անդ, էջ 140:

³⁸ Տնն անդ, էջ 100:

³⁹ Տնն Յ. Թովչեան, Յուրակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մաս Բ., Վաղարշապատ, 1900, էջ 47: Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 101:

⁴⁰ Տնն անդ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե.-ԺԲ. դդ, Երեւան, 1988, էջ 234:

⁴¹ Տնն Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա., Աթիլիաս, 1951, էջ 491: Հմմ. Մ. Եպ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 101-102:

խնդրել է հիշել իրեն. «ԶՌատակես գրիչ յիշեսցիք, սիրելի՛ եղբարք...»: Նրա հիշատակարանը անավարտ է մնացել, որովհետև վախճանվել է գրիչը՝ կիսատ թողնելով աշխատանքը: Այն շարունակել է Վրդանես գրիչը՝ Ռատակեսի հիշատակարանին ավելացնելով. «Որ փոխեցաւ առ Քրիստոս, որ գրեց զՄաթեոս եւ զՄարկոս»: Վրդանեսը գրել է Ղուկասի եւ Հովհաննեսի Ավետարանները, իսկ իր նկարի տակ թողած գրությամբ խնդրել հիշել իրեն՝ մեղավոր գրչին՝ «զի չիք մարդ մեղավոր, քան զիս՝ յերկրի»: Վրդանեսին շարունակել է Ստեփանոսը եւ դարձյալ նկարի տակ միայն անունն է թողել՝ «Ստեփանոս»: Ձեռագիրը ծաղկել է Հակոբը եւ Մատթեոսի պատկերի տեղում փակագրով թողել է հիշատակարան. «Տէր Աստուած, ողորմեա՛ Յակովբայ նկարչի»:

Ավետարանը գերի է տարվել Պարսկաստան: 1827 թ. Շուշի Ղալիի բնակիչ Միրզա Օհանեսյան-Զարկարյանցովը ձեռագիրը տեսել է Թավրիզում, մեծ գումարով գնել եւ վերադարձրել է Շուշի ու նորոգել տվել⁴²: Մատյանի հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

Կղարծի գյուղի Սրբոց Թարգմանչաց եկեղեցում պահվել է կենաց փայտից մի մասունք՝ ամփոփված արծաթյա խաչի մեջ, եւ 1477 թ. Հովհաննես գրչի՝ Աղթամարում օրինակած թղթյա պատկերագարդ Ավետարանը: «Ի դառն եւ ի նեղ ժամանակ խուժադուժ ազգաց նետողաց տաճկաց ազգաց չարամահ եղած» Ավետարանը փրկվել ու բերվել է Արցախ, որտեղ 1502 թվին ԶՌ (6000) դահեկանով մի քահանա գնել ու նվիրել է Գանձասարի առաջնորդին, վերջինից էլ այն ձեռք է բերել Թորոս երեցը⁴³:

Տասնինը ձեռագիր մատյան է հասել **Շուշիից**, որոնք գրվել են ԺԸ-ԺԹ. դարերում: Այդ ձեռագրերը հիմնականում բառարաններ են, փիլիսոփայական, բարոյագիտական, տոմարական, բժշկական նյութերի ժողովածուներ: Դրանք պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում⁴⁴:

⁴² Տեն Մ. Եպ. Բաբխումարեանց, Արցախ..., էջ 100-102: Մ. արք. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն..., հ. Բ., էջ 342:

⁴³ Տեն Մ. Եպ. Բաբխումարեանց, Արցախ..., էջ 112:

⁴⁴ Ժողովածու (ՄՄ ձեռ. 2622), 1804-1856 թթ., վայր՝ Կապադովկիա, Շուշի, Կ. Պոլիս, գրիչ՝ Գրիգոր Կոստանդնուպոլսեցի, Հովսեփի Արցախեցի, Հովհաննես Թազկորյան, Աբել Մխիթարյանց, Գրիգոր Շաքարճյան, ստացող՝ Մատթեոս վրդ. Բաղդասար Զալալյան, Թաղեոս Միհրդատեանց, Դաթեոս աղա: Ժողովածու (ՄՄ ձեռ. 2835), 1831 թ., գրիչ՝ Գրիգոր Տեր-Ավագյան Նախիջևանցի: Դուրան (ՄՄ ձեռ. 2968), 1848 թ., գրիչ՝ Մնացական Հովհաննիսյան-Հարությունյան, Հովսեփի Փինաջյանց: Քնար սրտի (ՄՄ ձեռ. 3038), 1883 թ., գրիչ՝ հեղինակը: Ժողովածու, 1828 թ. (ՄՄ ձեռ. 3351): Ռիչինալդ Պաղեստին (ՄՄ ձեռ. 3690), 1833 թ.: Ժողովածու (ՄՄ ձեռ. 3869), 1863 թ.-ից առաջ: Ժողովածու (ՄՄ ձեռ. 7428), 1791-1792 թ., գրիչ՝ Միքայել Աստապատեցի: Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից (ՄՄ ձեռ. 8035), 1848 թ., գրիչ՝ Ներսես Տեր-Բարսեղյան Աբովյանց Օձնեցի: Ժողովածու (ՄՄ ձեռ. 8212), 1822 թ., գրիչ՝ Մեսրոպ Թադիստյանց: Յարութիւն Մելքոնեանց, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի (ՄՄ ձեռ. 9132), 1851 թ., գրիչ՝ հեղինակը: Հարութիւն Մելքոնեանց, Սրբազան պատմութիւն հին եւ նոր օրինաց (ՄՄ ձեռ. 9133), 1851 թ., գրիչ՝ հեղինակը: Պատմութիւն սր. գրոց (ՄՄ ձեռ. 9275), 1828 թ.,

Շուշիի եկեղեցիներում պահվել են բավական մեծ թվով ձեռագրեր:

Վայոց ձորի Հերմոնի վանքում Եսայի նկարչի գրած եւ ծաղկած մագաղաթյա Ավետարանը պահվել է Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցում: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ՄՄ ձեռ. 9431): Այստեղ են եղել Նիկողայոս գրչի՝ 1658 թվին ստույգ եւ ընտիր օրինակից Կաֆայում գրված եւ ճաշակով նկարազարդված մագաղաթյա Ավետարանը⁴⁵, Վարդանի 1460 թվին Վանում օրինակած Ավետարանը⁴⁶: 1656 թ. Կոստանդնուպոլսում Ղազար գրչի օրինակած տասնմեկ նրբաճաշակ եւ ընտիր պատկերներով մագաղաթյա Ավետարանը Ամենափրկիչ եկեղեցում ստացել է Ղուկասը⁴⁷: Իսկ 1765 թ. այն գնել է Ղազանչեցոց Նարինեն. վերջինիս զավակներն էլ Ավետարանը նվիրել են եկեղեցուն:

Ագուլեցոց Ս. Աստվածածին եկեղեցում են եղել 1645 թվին Տավուշի Թովուզ գյուղում Սարուխանի խնդրանքով Եսայի գրչի օրինակած Ավետարանը⁴⁸, Չարեքա անապատի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսի աշակերտ Սարգիս կրոնավորի 1641 թ. նորոգած Ավետարանը⁴⁹, Բարսիսատում Բարսեղ քահանայի 1680 թ. ընդօրինակած Ավետարանը⁵⁰, 1308 թ. Ասպինակայում Ղազարի օրինակած Ավետարանը, որ հետո նկարազարդել է Ծերուն ծաղկողը եւ նորոգել վերջին ստացող Կիրակոս քահանան⁵¹:

Մեղրեցոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցում է պահվել 1414 թ. Կոռուց անապատում Հովսեփ քահանայի ձեռքով ընդօրինակված Ավետարանը, 1473 թ. մոկացի հայտնի գրիչ Իսրայելի օրինակած Ավետարանը, 1778 թ. տեր Մեսրոպի

գրիչ-թարգմանիչ՝ Հարություն Դավթյան Զուղայեցի: Բաղգիրք Հայկազեան լեզուի (ՄՄ ձեռ. 9349), 1852 թվականից առաջ, գրիչ՝ տիրացու Նահապետ Հովհաննիսյան: Պողոս Ներսիսեան, Քերականութիւն (ՄՄ ձեռ. 9688), 1842թ., գրիչ՝ հեղինակը՝ Յարութիւն Ալամդարեանց, Համառոտ բարարան ի ոռսաց լեզուէ ի հայ (ՄՄ ձեռ. 10106), 1846 թ., գրիչ՝ Հովաննես Մախմուրյանց: Ժողովածո (ՄՄ ձեռ. 10107), 1868 թ., Խանքանդ, գրիչ՝ Անդրեաս Մուսաեյան Շուշեցի: Աղթագիրք (ՄՄ ձեռ. 10160), 1841 թ-ից առաջ, գրիչ՝ Մովսես, ստացող՝ Հակոբ մահտեսի, Ժողովածո (ՄՄ ձեռ. 10166), 1840 թ., գրիչ՝ Մովսես:

⁴⁵ Տնն Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 138:

⁴⁶ Տնն Լ. Խաչիկյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ. դ., հ. Բ., էջ 146: Հմմ. Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 139:

⁴⁷ Տնն Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ. դ., հ. Գ., էջ 701: Հմմ. Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 138:

⁴⁸ Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ. դ., հ. Գ., էջ 181-182: Հմմ. Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 145:

⁴⁹ Տնն Վ. Հակոբյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ. դ., հ. Գ., էջ 47: Հմմ. Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 143:

⁵⁰ Տնն Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 144:

⁵¹ Տնն Լ. Խաչիկյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ. դ., էջ 57: Յ. Թովհանյան, Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մաս Բ., էջ 46: Հմմ. Մ. Եղ. Բարխուդարեանց, Արցախ..., էջ 148:

գրած, ավելի ուշ Հակոբի ձեռքով նորոգված Ավետարանը, եւ փոքրադիր մի Ավետարան, որ պատվիրել է Մարիամը Հովհաննես արեղային⁵²:

Շուշիի Նոր թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցուն շուշեցի Ավագ Դանիելյան-Ղազարյանցը նվիրել է Գեղվաձորի Կից գյուղում ընդօրինակված գեղեցկագիր մագաղաթյա մի Ավետարան⁵³:

Այս բոլոր ձեռագրերի գտնվելու վայրն անհայտ է:

Այսպիսով, Վարանդա գավառի վանքերին ու եկեղեցիներին կից գործող գրչության կենտրոններում գրվել, ծաղկազարդվել ու պահպանվել են պատմական, փիլիսոփայական, մեկնողական, կրոնական, ծիսական բովանդակությամբ բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, որոնց հիշատակարանները նաեւ բազմաթիվ պատմական նյութեր եւ ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանել գավառի պատմության ու հոգեւոր կյանքի վերաբերյալ:

РЕЗЮМЕ

В предлагаемой статье дан обзор рукописного наследия Арцахской провинции Варанда. До наших дней не дошла ни одна рукопись, переписанная в скриптории монастырского комплекса Амарас. Однако, его существование как религиозно-культурного центра подтверждает совокупность имеющихся конкретных материальных и исторических свидетельств, в том числе эпиграфические надписи и колофони датированных манускриптов, созданных в других рукописных мастерских этой провинции.

Значительным свидетельством является также официальный документ, касающийся церкви этой провинции, составленный архимандритом Анастасом – сохранившийся в «Истории страны Агванк» Мовсеса Каланкатуаци. Имеется также свидетельство о том, что наряду с дошедшими до нас рукописями 15 в., писанными епископом Амараса Мануелом в Гтчаванке, существовали его же манускрипты, изготовленные в Амарасе.

Пустынь Кусанац (близ села Аветараноц) была основана согласно преданию в 5 в. Агванским царем Вачаганом Барепаштом. Известно, что в 17 в. в скриптории этого комплекса копировала рукописи Гаяне Варандаци. В Аветараноце хранилось пергаментное Евангелие 1659 г., написанное и иллюминированное Григором в селе Караат по просьбе монаха Егии (ныне собственность Арсена и Армана Пушманов из Нью-Йорка).

В рукописных центрах арцахской провинции Варанда было переписано и иллюстрировано значительное число списков религиозных, исторических, философских сочинений, наряду с толковательная, церковная литература и др.

⁵² Տե՛ս Մ. Լալ. Բարխուտարեանց, Արցախ..., էջ 147-148:

⁵³ Տե՛ս անդ, էջ 147:

Манускрипты хранились во многих населенных пунктах провинции: это села Верин Тагавард, Таглер, Хачмач, Азох, Шош, Хнушинак, Кгарти. Своим Красным Евангелием знаменита Сарушенская церковь Св. Богоматери. Немало рукописей хранилось в церквях Шуши – Казанчецоц, Агулецоц, Меграцоц и Нор Таг. 19 шушинских манускриптов обрели свое надежное пристанище в хранилище Матенадарана.

Скажем, что калофоны этих памятников также донесут до наших дней неоценимые материалы для реконструкции истории, культуры и духовной жизни населения арцахской провинции Варанда.

SUMMARY

The present article is devoted to the manuscript heritage of Varanda province of Artsakh. None of the manuscripts has reached us from the scriptorium of Amaras monastery, which was the centre of Varanda. However, we receive an information about the monastery as a religious and cultural centre from the epigraphic inscriptions, colophons of manuscripts written in the other places of the province, as well as from the official document on the monasteries compiled by Anastas the archimandrite, which is also found in the *History* by Movses Kaghankatvatsi. Manuscripts copied in the 15th century in Gtchavank by Manuel the bishop of Amaras have reached us. There is an evidence that he had copied manuscripts in Amaras as well.

According to the tradition Kusanats monastery (near to the village Avetaranots) was founded in the 5th century by Vachagan the Pius the king of Aghvank. In the 17th -18th centuries it became a scriptorium, where one of the most famous scribes was Gayane Varandatsi. A Parchment Gospel copied and illuminated by Grigor the priest in 1659 in Karahat at the request of Eghia was preserved in Avetaranots (subsequently became the property of Arsen and Arman Poushmans living in New York).

Manuscripts (philosophical, historical, religious, liturgical and commentry literature) have been copied and preserved in many villages of Varanda province - Verin Taghavard, Taghlar, Khachmach, Azokh, Shosh, Khnushinak, Kgharts. St. Virgin church in the village Sarushen was famous for its parchment Red Gospel. Numerous manuscripts had been preserved in the churches of Shushi - Ghazanchetsots, Aguletots, Meghretsots and Nor Tagh. 19 manuscripts from Shushi are at present at Mashtots' Matenadaran.

Colophons of these manuscripts contain appreciable data about the history, culture and spiritual life of Varanda province.

